DOI 10.47315/archives2020.322.173

УДК 341.384(477):930.253

Володимир Тихенко

головний науковий співробітник

відділу формування НАФ,

Центральний державний архів зарубіжної україніки

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0266-878X>

ПРОБЛЕМИ РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ (за документами ЦДАЗУ)

Анотація. Здійснено огляд документів опису № 2 фонду № 73 «Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999), Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011)», що зберігається у Центральному державному архіві зарубіжної україніки. Документи розкривають багаторічну роботу цих інституцій із виявлення масштабу втрат, обліку та організації законного повернення як в Україну, так і повернення культурних цінностей Україною іншим країнам. **Мета роботи** полягає у висвітленні діяльності Комісії (Служби) на основі архівних документів та окресленні складних аспектів роботи з реституції культурних цінностей. Наголошено, що саме з утворенням у 1992 р. цього органу в Україні почала не тільки формуватися, а й активно втілюватися в життя державна політика щодо реституції культурних цінностей. **Методи дослідження.** Дослідження ґрунтується на методологічних засадах, пов'язаних із загальнонауковими принципами історизму, наукової об'єктивності, неупередженості, наукової достовірності та всебічності. **Наукова новизна.** На основі архівних документів висвітлено окремі приклади з практики повернення Комісією (Службою) втрачених пам'яток. **Перспективи подальших досліджень.** Детальне вивчення документів, що відклалися у фонді Комісії (Служби), уможливить простеження складного процесу пошуку та реституції втрачених культурних цінностей, багато з яких є важливими об'єктами історичної пам'яті та самобутності українського народу. **Висновки.** Документи фонду № 73 «Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999), Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011)» мають значний науковий та джерельно-інформаційний потенціал.

Ключові слова: Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України; колекція; втрачені пам'ятки; реституція.

На своєму багатовіковому історичному шляху Україні довелося зазнати колосальних втрат історико-культурної спадщини, національ-

них святинь, створених розумом, талантом і трудом багатьох поколінь. Безцінні мозаїки, старовинні ікони, полотна відомих художників, багаті етнографічні колекції, археологічні матеріали, архівні раритети, стародруки – усі ці скарби за різних обставин та часів опинилися за межами України, а отже, – виведені з вітчизняного культурного та наукового обігу.

Велику роботу з повернення та реституції культурних цінностей здійснили Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999) та її правонаступниця – Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011).

Пошук, захист та шляхи повернення в Україну культурних цінностей, правовий аспект цього процесу, у т. числі й у світлі діяльності означених вище інституцій неодноразово ставали предметом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних (Німеччина, Польща, Росія, США) істориків, мистецтвознавців, культурологів.

Із вітчизняних науковців, які досліджували створення, діяльність і здобутки Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, варто виокремити Сергія Кота¹, Олександра Федорука², Олександра Даниленка³, Марію Кулініч⁴.

Останніми роками з'явилися ґрунтовні дисертаційні дослідження, присвячені історико-культурним передумовам появи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, їхнім концепціям, меті і завданням, основним

¹ Кот С. З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні // Історія України і маловідомі імена, події, факти : зб. статей. 2010. Вип. 36. С. 361–371. URL: http://history.org.ua/JournALL/histname/histname_2010_36/23.pdf (дата звернення: 02.01.2020) та ін.

² Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Київ, 1996. Вип. 6: Матеріали національного семінару «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни». Чернівці, вересень 1994. С. 15–25; та ін.

³ Даниленко О. Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи // Народна творчість та етнологія. 2019. № 3(379). С. 44–51. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2019/3/publications/44.pdf> (дата звернення: 02.01.2020) та ін.

⁴ Кулініч М. Ю. Архівна україніка і діяльність Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011 рр.): короткі підсумки // Архіви України. 2013. № 3. С. 11–20.

засадам культурної адвокації та результатам роботи. Це, зокрема, праці Наталії Українець «Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991–2009 рр.)»⁵ та Інеси Татіївської «Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011 рр.)»⁶. Зазначимо, що в останньому дослідженні широко використані документи ЦДАЗУ.

Матеріали симпозіумів, конференцій, круглих столів, семінарів і нарад, на яких обговорювалися проблеми реституції пам'яток, висвітлювалися у виданні Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей – «Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи»⁷.

До ЦДАЗУ документи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999), Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011) надійшли у 2014 р. Вони висвітлюють роботу з виявлення і сприяння поверненню в Україну культурних цінностей, переміщених за межі її території, і згруповані в описі № 2 фонду № 73 «Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999), Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011)».

В описі № 2, що нараховує 98 справ (4 тис. 107 аркушів), відклалися різноманітні документи: листи, експертні висновки, накази, службові записки, розпорядження, укази, постанови, контрольні картки, дипломатичні ноти, інформації, звіти, доповідні, прес-релізи, акти передавання, описи збереженості, рекомендації, запрошення, програми, довідки, проекти угод, угоди, списки, буклети, каталоги, вирізки з газет та журналів, фотовідбитки на папері та плівці тощо. Ці документи розкривають багаторічну роботу Комісії (Служби) із виявлення масштабу

⁵ Українець Н. П. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991–2009 рр.): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Українець Наталія Петрівна; НАН України, Ін-т політології і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса. Київ, 2010. 18 с.

⁶ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 26.00.01 / Татіївська Інеса Петрівна; Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 2018. 216 с.

⁷ Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Вип. 10 : Матеріали науково-практичного симпозіуму «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика», Київ, груд. 1996 / упоряд. Л. І. Лозенко ; ред. О. К. Федорук та ін. [Б. м.] : [б. в.], 1997. 201 с.; Вип. 6 : Матеріали національного семінару «Проблеми повернення національно- культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни», Чернігів, верес. 1994 / упоряд. М. М. Макаревич; ред. О. К. Федорук та ін. [Б. м.] : [б. в.], 1996. 334 с. та ін.

вtrat, обліку та організації законного повернення як в Україну, так і повернення культурних цінностей Україною іншим країнам, а також ефективного користування ними. Саме з утворенням у 1992 р. цього органу⁸ в Україні почала не тільки формуватися, а й активно втілюватися в життя державна політика щодо реституції культурних цінностей.

За період роботи з 1992 р. до 2011 р. Комісією (Службою) була налагоджена співпраця за різноманітними напрямками з Австрією, Білорусією, Великою Британією, Грузією, Естонією, Ізраїлем, Італією, Литвою, Нідерландами, Німеччиною, Перу, Польщею, Російською Федерацією, Словаччиною, Словенією, США, Угорщиною, Францією, Чехією, Швейцарією, Швецією, про що свідчать документи згаданого вище опису.

У трагічному реєстрі культурних втрат України особливе місце посідають культурні цінності, знищені або переміщені з території України в роки Другої світової війни. Ретельного плану врятування художніх та історичних цінностей у перші роки війни не існувало. Вся робота з евакуації була покладена на місцеві органи влади. У більшості випадків її розпочинали вже тоді, коли ворожі війська були на підступах до міста. Отже, можна сміливо стверджувати, що евакуація культурних цінностей в Україні була провалена. Умовно, за імовірних напрямів розшуку культурних втрат, їх можливо розділити на кілька груп: культурні цінності, вивезені німецькими нацистами та їх співниками з України; культурні цінності, вивезені нацистами та їх співниками і повернуті до СРСР, але які не дійшли до законних власників – музеїв, бібліотек, архівів України; історичні та культурні цінності, втрачені під час вивезення в евакуацію до східних районів СРСР та розкрадені в місцях збереження.

У колишньому СРСР не спромоглися провести системний облік втрат культурних цінностей. Локальна подвижницька робота музейних і архівних працівників не вирішувала справи, адже в спецфондах були утаємничені навіть документи і матеріали Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів фашистських загарбників, їхніх співників і завданих ними збитків. Натомість, на відміну від СРСР, більшість країн Європи (Німеччина, Польща, Угорщина та ін.) одразу після закінчення війни розгорнули активну роботу в цьому напрямі.

Прагнучи виправити стан справ, Україна за роки незалежності приєдналася до Гаазької конвенції 1954 р., конвенції ЮНЕСКО про

⁸ Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 732. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-92-%D0%BF> (дата звернення: 25.01.2020).

заходи, спрямовані на заборону і запобігання ввезенню, вивезенню та передаванню прав власності на культурні цінності 1970 р., Віденської конвенції 1983 р., підписала двосторонні домовленості з Польщею, Угорщиною про співробітництво у справі збереження та повернення культурних цінностей, переміщених під час Другої світової війни та в наступні роки на території інших країн, угоди з Німеччиною про культурне співробітництво. Тенденція впровадження міжнародних стандартів у справі реституції культурних цінностей простежувалася в Угоді України з державами-учасниками Незалежних Держав про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження, підписаній у Мінську 1992 р. Крім того, з огляду на шляхи переміщення культурних цінностей в роки Другої світової війни, Україною були визначені основні партнери міжнародної співпраці з пошуку та повернення національних раритетів: Республіка Польща, Російська Федерація, Федеративна Республіка Німеччина, Чеська Республіка, Угорська Республіка та ін.

А розпочалася ця робота наприкінці 1993 р. саме із виходом у листопаді заяви Президента України Леоніда Кравчука «Про повернення національно-культурних скарбів». У цьому документі йшлося про необхідність повернення національних реліквій, історичних і культурних цінностей та висловлювалося сподівання на взаєморозуміння з боку інших держав, повагу до національних почуттів українського народу, який втратив життєво важливі елементи своєї колективної пам'яті. Президент наголошував на важливості суворого дотримання міжнародних угод й конвенцій, резолюцій Генеральної Асамблеї ООН при вирішенні цих питань.

Важливо, що ЮНЕСКО підтримало пропозицію Президента Леоніда Кравчука про проведення в Україні науково-практичної конференції з проблем повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни. Тож 27–30 вересня 1994 р. відбувся Національний семінар «Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни»⁹, на якому були вперше розроблені та схвалені основні шляхи нашої держави на цьому напрямі діяльності, окреслена основна концепція та заходи із реституції культурної спадщини. Серед головних були визначені:

– запропонувати науковим співробітникам, викладачам та аспірантам закладів вищої освіти підготовку монографій, дисертацій, статей, дипломних робіт із проблем реституції, здійснювати дослідницьку та пошукову діяльність у цьому напрямі;

⁹ ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 73. Оп. 2. Спр. 72.

– працівникам архівів, музеїв, бібліотек ґрунтовно вивчати та досліджувати архівні документи стосовно обставин евакуації культурних цінностей з України до тилкових районів та потреби їх повернення, діяльності радянських військових адміністрацій в Німеччині із повернення цінностей, документів німецьких військових відомств та окупаційних адміністрацій, причетних до грабунку культурних цінностей;

– розпочати розшук первинних облікових документів та каталогів, реєстрів фондів українських музеїв, архівів, бібліотек довоєнного часу, а також встановлення шляхів міграції культурних цінностей з території України та існуючих або імовірних місць їх перебування;

– музеям України опрацювати «Картотеку мистецьких творів Мюнхенського збірного пункту» з метою звірки наявності творів мистецтва, що передавалися американською військовою адміністрацією до СРСР протягом 1946–1948 рр.;

– звернутися до президента Російської Федерації за дозволом про доступ українських експертних груп до архівних документів Радянської військової адміністрації у Німеччині;

– створити банк даних втрачених культурних цінностей;

– спільно з Дослідницьким центром по Східній Європі при Бременському університеті (Німеччина) створити комп'ютерний банк даних про архівні, музейні, бібліотечні цінності, вивезені з окупованих нацистською Німеччиною територій колишнього СРСР, зокрема з України;

– розпочати видання наукового збірника з проблем повернення культурних цінностей, даних про установи культури, що зазнали втрат, стан історико-культурних пам'яток під час війни;

– видати збірники міжнародних актів про охорону, захист та реституцію культурних цінностей;

– розробити заходи щодо виконання зобов'язань України як учасника міжнародних угод із питань реституції культурних цінностей державам, яким вони належать, розробити погодження дій з країнами СНД стосовно культурних цінностей, переміщених в часи «радянської доби», а також втрачених або переміщених у період Другої світової війни;

– поглибити й розширювати співпрацю з ЮНЕСКО, Міжурядовим комітетом із сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції у випадку незаконного привласнення, Міжнародною радою музеїв (ІКОМ), Міжнародною радою з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС), Міжнародним центром із дослідження питань, що стосуються охорони та відновлення культурних цінностей (т. зв. «Римський центр») та іншими з метою надання Україні всебічної допомоги в питаннях реституції незаконно вивезених

культурних цінностей та відновлення зруйнованих пам'яток зодчества, історичних та мистецьких комплексів;

– спільно з Інститутом держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Міністерством культури, Головним архівним управлінням розпочати та розробити правові засади вирішення питань, пов'язаних із поверненням в Україну культурних цінностей¹⁰.

У подальші роки напрями та форми роботи з реституції культурних цінностей, що були закладені на Національному семінарі, розроблялися та поглиблювалися й на інших заходах, а саме: науково-практичному семінарі «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика»¹¹, круглих столах «Культурні цінності Києва: втрати, шляхи повернення»¹², «Повернення втрачених бібліотечних цінностей в Україну: проблеми, перспективи»¹³, «Музична спадщина України: втрати, шляхи повернення»¹⁴, проєктах «Гетьманські клейноди. Втрати. Шляхи повернення»¹⁵, «Культурні цінності кримськотатарського народу. Втрати. Шляхи повернення»¹⁶ та ін.

Важливими узагальнюючими документами стали Державна програма «Культурні цінності України: втрати, шляхи повернення» (1999)¹⁷ та прийнятий в цьому ж році Верховною Радою України Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»¹⁸. Наступний крок пов'язаний зі створенням та введенням у дію інформаційно-пошукової системи «Культурні цінності, втрачені Україною під час та внаслідок Другої світової війни. Музеї». У 2010 р. розроблено концепцію та впроваджено в життя перший етап функціонування нової інформаційної системи «Культурні цінності України», яка складалася із 8-ми реєстрів культурних цінностей: втрачених під час та внаслідок Другої світової війни (бібліотеки); втрачених під час та внаслідок Другої світової війни (музеї); повернутих до України; пов'язаних з історією українського народу, що перебувають за межами України; які знаходяться в національному розшуку; які знаходяться у розшуку за запитами інших держав; конфіскованих культурних цінностей; на які видано свідоцтво на право вивезення (тимчасового) культурних цінностей з території України.

¹⁰ ЦДАЗУ. Ф. 73. Оп. 2. Спр. 72.

¹¹ Там само. Спр. 78.

¹² Там само. Спр. 79.

¹³ Там само. Спр. 75.

¹⁴ Там само. Спр. 80.

¹⁵ Там само. Спр. 88.

¹⁶ Там само. Спр. 86.

¹⁷ Там само. Спр. 81.

¹⁸ Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14> (дата звернення: 05.01.2020).

Завдяки цілеспрямованій і наполегливій роботі «на батьківщині» опинилися сотні тисяч об'єктів – архівно-джерельних, мистецько-музейних, бібліотечно-меморіальних – на суму 9 млн 632 тис. доларів США (за 1993–1997 рр.)»¹⁹.

З кожним роком кількість повернутих культурних реліквій збільшувалася. У 1994–1995 рр. із Німеччини було повернуто археологічну колекцію Херсонського краєзнавчого музею, а в травні 1996 р. під час візиту в Україну канцлера ФРН Гельмута Коля відбулося передавання 177 книжок зі штампами Київської історичної бібліотеки (серед них – 109 томів із колишньої бібліотеки митрополита Флавіана). Натомість, німецька сторона отримала культурні цінності з кабінету гравюр Дрезденської картинної галереї (3 альбоми, понад 200 одиниць гравюр, літографій). Було передано також т. зв. «Фотоархів 131» штабу рейхслайтера Розенберга, який нараховував понад 3 тис. фотовідбитків з негативів, вивезених гітлерівцями під час окупації Києва з Центрального державного кінофотофоноархіву України. В подальшому, у 2001–2016 рр. із Німеччини були повернуті: картина XVII ст. невідомого голландського художника майстерні Пітера Брейгеля-молодшого «Весільна хода нареченого», вивезена в роки війни з Уманської картинної галереї; ікону XVI ст. «В'їзд в Єрусалим», викрадену у Львові; картину італійського художника Мікеланджело Мерізі да Караваджо «Взяття Христа під варту, або поцілунок Іуди», викрадену з Одеського музею західного і східного мистецтва. Росія повернула 2 ікони «Розп'яття з предстоячими» XV ст. і «Покрова Богородиці» XVI ст., викрадені з Львівського музею національного мистецтва. Нідерланди повернули ікону «Хрещення Ісуса Христа у річці Йордан» XVI ст., Естонія – древній меч епохи вікінгів та ін.²⁰

Зрозуміло, що за поверненням кожної реліквії, що належала українському народу, стояла копітка робота науковців, експертів, громадських та культурних діячів. Іноді вона тривала роками. Як приклад, можна привести передавання Росією Україні незначної частини мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого монастиря. Як відомо, у 1998 р. були розпочаті роботи із відтворення ансамблю цієї унікальної споруди й саме тоді було порушено питання про повернення в Україну монастирських пам'яток, які за різних обставин потрапили до музеїв Російської Федерації. Було виявлено, що в Третьяковській галереї, Ро-

¹⁹ Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 1 лип. 2016 р.) : збірник // Національна академія мистецтв України, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Національний музей Богдана та Варвари Ханенків, Національний музей історії України; редкол.: О. К. Федорук (гол.) та ін. Київ : [б. в.], 2017. С. 12.

²⁰ Там само. С. 75.

сійському музеї та Новгородському архітектурно-історичному музеї-заповіднику перебувають понад 16 мозаїк, фресок та їхніх фрагментів²¹.

10 грудня 1998 р. у Москві відбулася перша офіційна зустріч експертів України і Росії. Напередодні цієї події українська сторона передала аналітично-довідковий матеріал «Про повернення в Україну мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що перебуває у музеях Російської Федерації», підготовлений групою науковців НАН України. В документі зазначалося, «що в Україні дедалі більше посилюється стурбованість усіх верств громадськості долею частини фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору, яка свого часу потрапила до Російської Федерації і дотепер зберігається у її музеях та фондосховищах»²². Наголошувалося на необхідності повернення цих реліквій національної культури на історичні землі, що сприятиме взаєморозумінню та зміцненню дружніх відносин між братніми українським та російським народами.

26 серпня 1999 р. на засіданні Підкомісії з питань гуманітарного співробітництва Змішаної російсько-української комісії зі співробітництва російською стороною було прийнято рішення передати Україні 11 фрагментів мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого монастиря та продовжити роботу щодо повернення решти мозаїк і фресок. Двома партіями, у 2001 р. і 2004 р., до України повернулися: фрагмент медальйона зі Святителем, 9 орнаментальних фрагментів та фрагмент неатрибутованого зображення. 15 липня 2008 р. у рамках святкування 900-річчя Михайлівського Золотоверхого собору в приміщенні дзвіниці відбулася урочиста презентація фресок. «Нині ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря з його соборним храмом відбудовано. Звісно, відбудований ансамбль є лише символом пам'ятки, а не самою пам'яткою. Разом з тим у відбудованій монастирській дзвіниці створено Музей Михайлівського монастиря, в експозиції якого виставлені реальні предмети, пов'язані з його історією [...] ці фрагменти не претендують на те, щоб компенсувати втрату тих пам'яток михайлівської колекції, які лишилися в музеях Російської Федерації, тому в певному сенсі вони також є символами. Але символи ці цілком реальні, і своєю понівеченою реальністю вони нагадують про одну з найтрагічніших сторінок історії нашої культури. Сторінку, про яку ми не маємо права забувати, якою б сумною вона не була»²³. На жаль, подальша робота із реституції культурних цінностей з Російської Федерації була згорнута, хоча в законі РФ від 15 квітня 1998 р. № 64-ФЗ «Про культурні цінності, які були переміщені до Союзу РСР в результаті Другої світової

²¹ ЦДАЗУ. Ф. 73. Оп. 2. Спр. 52.

²² Там само.

²³ Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: матеріали науково-практичної конференції... С. 110.

війни і перебувають на території РФ» мовиться: «...Всі культурні цінності, що законно належать колишнім радянським республікам, буде повернуто», а в сучасних умовах війни співпраця у сфері повернення культурних цінностей є нереальною.

Зі свого боку Україна докладала чимало зусиль для повернення іноземних реліквій на їхні історичні батьківщини. Документи опису є яскравим підтвердженням цьому. Так, на виконання доручення Президента України Леоніда Кучми від 3 листопада 2003 р. «Про повернення Урядові Королівства Нідерландів творів «Колекції Кенігса» з Київського Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків», які були переміщені на територію України в результаті Другої світової війни, Нідерландам було повернуто 139 рисунків та 3 гравюри. Київська частина колекції Франца Кенігса складалася з творів німецьких художників різних шкіл і напрямів та датувалася переважно XV–XVI ст. Цінність їй надавали твори великих майстрів Відродження: Альбрехта Альтдорфера, Ганса Гольбейна Молодшого, Лукаса Кранаха Старшого та ін. Крім того, найбільш повно була представлена т. зв. «дунайська школа» такими майстрами як Вольф Губер, Г. Леутеннак та ін.²⁴ Українська сторона зі свого боку підготувала правове обґрунтування до нідерландської сторони щодо малюнків Альбрехта Дюрера з колекції Любомирських, які знаходилися в колекції музею Бойманса ван-Бойнінгена в Роттердамі. Ці роботи зберігалися у Львові, у 1941 р. їх вивезли нацисти. Однак, питання про повернення Україні творів А. Дюрера залишилося відкритим²⁵.

Прагнучи зміцнювати дружні відносини і співробітництво між народами України і Федеративної Республіки Німеччини, у травні 1993 р. відбулося передавання творів та документів, пов'язаних із життям і діяльністю великого німецького поета Йоганна-Вольфганга фон Гете. Серед них: 2 малюнки роботи Й.-В. фон Гете – «Пейзаж з великим деревом» та «Портрет Корнелії Гете»; 4 листи, датовані 1878, 1895, 1910 рр., 2 гравюри на металі – «Портрет матері Й. Гете», «Портрет Й. Гете» роботи К. Функе та ін.²⁶

Великий резонанс у світі викликала реституція т. зв. «Архіву Баха» законним власникам. Довгий час вважалося, що архів був втрачений в роки Другої світової війни. Унікальні музичні пам'ятки у 1945 р. були знайдені на звалищі у м. Вроцлав (Польща). До війни колекція належала Академії співу в Берліні. Вона була перевезена до Києва і зберігалася у бібліотеці Київської консерваторії. З 27 липня 1973 р. перебувала на державному зберіганні у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України (ЦДАМЛМ України) (Ф. № 441 «Матеріали діячів західноєвропейського мистецтва XVI–XIX ст.»). Колекція

²⁴ ЦДАЗУ. Ф. 73. Оп. 2. Спр. 24.

²⁵ Там само. Спр. 25.

²⁶ Там само. Спр. 27.

нараховувала понад 5 тис. од. зберігання і була унікальним зібранням партитур, клавирів та окремих партій хорової, камерної, інструментальної музики. Найбільшу цінність збірки становили музичні твори Йоганна Себастьяна Баха та представників його родини (понад 500 од. зберігання). Колекція також містила нотні автографи та раритетні видання відомих та маловідомих композиторів: Людвіга ван Бетховена, Антоніо Вівальді, Йозефа Гайдна, Георга Фрідріха Генделя, Вольфганга Амадея Моцарта, Йогана Адольфа Гассе, Георга Філіппа Телеманна, Александра Агріколи, Арканджело Кореллі, Джованні Баттісти Перголезі, Карла Генріха Грауна, Жана Батіста Люллі та ін. Поряд із західноєвропейськими композиторами в колекції були твори українського композитора Максима Березовського, чеського – Франтішека Бенди, перше видання фольклорної збірки «Собрание русских народных песен» (1790), до якої входили нотні тексти 7-ми українських народних пісень. За 3 десятиріччя перебування колекції в архіві не було допущено жодних втрат, жодних обмежень на її використання не було.

У серпні 2000 р. було підписано угоду між ЦДАМЛМ України, Національною музичною академією України імені П. І. Чайковського, Архівом Баха у Лейпцігу, Академією Співу у Берліні та Музичним факультетом Гарвардського університету про співробітництво в забезпеченні збереження, опрацювання та використання цієї колекції. У вересні 2001 р. постановою Кабінету Міністрів України «Про вилучення документів з Національного архівного фонду та їх передачу Урядові Федеративної Республіки Німеччини» документи обсягом 5 тис. 119 справ визнавалися трофейними матеріалами Другої світової війни й були передані законному власнику²⁷.

У 2011 р. рішенням уряду Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України було ліквідовано. Натомість у Міністерстві культури створено лише відділ контролю за переміщенням культурних цінностей, що унеможливило виконання функцій повернення та реституції культурних цінностей в необхідному, повному обсязі.

Доктор мистецтвознавства, професор, академік Національної академії мистецтв України, очільник (1992–2004) Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України Олександр Федорук, виступаючи на Науково-практичній конференції «Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа» (1 липня 2016 р., м. Київ), зазначив: «Національна комісія виконала свою історичну місію, розгорнувши копітку, ретельну працю на роки. З ліквідацією такого органу режимом Януковича велетенську працю було припинено, виховані кадри розпорошено. Чи це правильно,

²⁷ Там само. Спр. 28.

нехай розсудить історія. Але не зникає і з новою силою постає питання про аспект функцій Держави в ракурсі турботи про історично-культурні – рухомі та нерухомі – цінності, і тоді обійти його стороною нікому не вдається й не вдається»²⁸. У статті зроблено спробу розглянути лише деякі приклади з практики реституції культурних цінностей, показати основні напрями й методи роботи з різними країнами, здобутки та невдачі, спираючись, насамперед, на документи фонду, що перебувають у колекції ЦДАЗУ.

Підсумовуючи, зазначимо, що документи фонду № 73 «Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999), Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011)» мають неабиякий науковий та джерельно-інформаційний потенціал. Включення їх у науковий обіг дозволить дослідникам простежити складний процес пошуку та реституції втрачених культурних цінностей, багато з яких є важливими об'єктами історичної пам'яті та самобутності українського народу.

REFERENCES

1. Danylenko, O. (2019). Povnennya istoryko-kulturnykh tsinnostej v Ukrainu: zdobutky ta perspektyvy. [Repatriation of historical and cultural heritage to Ukraine: achievements and prospects]. *Narodna tvorchist ta etnolohiya*, 3(379), 44–51. Retrieved April 1, 2020, from <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2019/3/publications/44.pdf> [in Ukrainian].
2. Fedoruk, O. (1996). Povnennya v Ukrainu vtrachenykh kulturnykh tsinnostej v konteksti derzhavotvorchoho protsesu ta duhovnoho vidrozhennya. Povnennya kulturnoho nadbannya Ukrainy: problemy, zavdannya, perspektyvy. [Repatriation of lost cultural heritage to Ukraine in the context of the state process and spiritual renovation]. Abstracts of Papers '94: *Problemy povnennya nacionalno-kulturnykh pamyatok, vtrachenykh abo peremishhenykh pid chas Druhoi svitovoyi vijny* (pp. 15–25). Chernihiv. [in Ukrainian].
3. Kot, S. (2010). Z istoriyi formuvannya orhanizacijnykh zasad derzhavnoyi polityky povnennya ta restytutsiyi kulturnykh tsinnostej v nezalezhnij Ukraini. [From the history of organizational basis foundation of the state policy on the repatriation of cultural heritage in independent Ukraine]. *Istoriya Ukrainy i malovidomi imena, podiyi, fakty: zbirka statej*, 36, 361–371. Retrieved April 1, 2020, from http://history.org.ua/JournALL/histname/histname_2010_36/23.pdf [in Ukrainian].
4. Kulinich, M. Yu. (2013). Arkhivna ukrajinika i diyalnist Derzhavnoyi sluzhby kontrolyu za peremishhenniam kulturnykh tsinnostej cherez derzhavnyj kordon Ukrainy (2000–2011 rr.): korotki pidsumky. [Archival Ucrainica and the activity of the State Archival Service of Ukraine working on the repatriation of cultural heritage across the state border of Ukraine (2000–2011): brief conclusions]. *Arkhivy Ukrainy*, 3, 11–20. [in Ukrainian].

²⁸ Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: матеріали науково-практичної конференції... С. 13.

5. Lozenko, L. I. (Comp.) & Fedoruk, O. K. (Ed.) (1996). *Povernennya kulturnoho nadbannya Ukrainy: problemy, zavdannya, perspektyvy* / Natsionalna komisiya z pytan povernennya v Ukrainu kulturnykh tsinnostej pry Kabineti Ministriv Ukrainy. [Repatriation of Ukrainian cultural heritage: problems, tasks, prospects / National Commission on Repatriation of Cultural Heritage to Ukraine at the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Abstracts of Papers '96: *Pravovi aspekty restytuciyi kulturnykh cinnostej: teoriya i praktyka*. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Fedoruk, O. K. (2017). *Povernennya kulturnykh tsinnostej v Ukrainu – derzhavna sprava: materialy nauково-praktychnoyi konferentsiyi (misto Kyiv, 1 lytnia 2016 r.): zbirnyk*. [Repatriation of cultural heritage to Ukraine – state matter: materials of the scientific and practical conference (Kyiv city, 1 July 2016): manual]. *Natsionalna akademiya mystectv Ukrainy, Natsionalna akademiya obrazotvorchoho mystectva i arkhitektury, Natsionalnyj muzej Bohdana ta Varvary Khanenkiv, Natsionalnyj muzej istoriyi Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].

7. Pro utvorennia Natsionalnoyi komisiyi z pytan povernennya v Ukrainu kulturnykh tsinnostej: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 hrudnya 1992 r. № 732. [On the foundation of the National Commission on Repatriation of Cultural Heritage to Ukraine: Act of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 28 December 1992, № 732]. Retrieved January 25, 2020, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-92-%D0%BF> [in Ukrainian].

8. Pro vyvezennya, vvezennya ta povernennya kulturnykh cinnostej: Zakon Ukrainy vid 21 veresnya 1999 r. № 1068-XIV. [On export, import and repatriation of cultural heritage: the Law of Ukraine dated 21 September 1999]. Retrieved February 5, 2020, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14> [in Ukrainian].

9. Tatiyivska, I. P. (2018). *Instytucijna diyalnist Ukrainy v haluzi povernennya ta restytuciyi kulturnykh tsinnostej (1992–2011 rr.)* [Institutional activity of Ukraine in the field of returning and restitution of cultural artefacts (1992–2011)] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

10. Ukrainets, N. P. (2010). *Derzhavna restytucijna polityka Ukrainy u sferi kulturnykh tsinnostej (1991–2009 rr.)* [State restitution policy of Ukraine in the sphere of valuable cultural artefacts (1991–2009)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Volodymyr Tykhenko

Chief Researcher

of National Archival Holdings Formation Department,

Central State Archive of Foreign Archival Ukrainianica

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0266-878X>

PROBLEMS OF RESTITUTION OF CULTURAL VALUES IN MODERN UKRAINE (ACCORDING THE DOCUMENTS OF THE CENTRAL STATE ARCHIVES OF FOREIGN ARCHIVAL UKRAINICA)

Abstract. The documents of the Description № 2 of the Fond № 73 «National Commission for the Return of Cultural Property to Ukraine (1992–1999), the State Service for Control over the Transfer of Cultural Property Across the State Border

of Ukraine (2000–2011)», which is stored in the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainica. The documents reveal the long-term work of these institutions to identify the extent of losses, accounting and organization of legal return to Ukraine, as well as the return of cultural property to other countries by Ukraine. **The purpose of the work** is to cover the activities of the Commission (Service) on the basis of archival documents and outline the complex aspects of work on the restitution of cultural property. It is emphasized that with the formation of this body in 1992, the state policy on restitution of cultural values in Ukraine began not only to be formed, but also to be actively implemented. **Research methods.** The research is based on methodological principles related to the general scientific principles of historicism, scientific objectivity, impartiality, scientific reliability and comprehensiveness. **Scientific novelty.** On the basis of archival documents, some examples of the practice of returning lost monuments by the Commission (Service) are covered. **Prospects for further research.** A detailed study of the documents deposited in the Fond of the Commission (Service) will make it possible to trace the complex process of searching for and restitution of lost cultural values, many of which are important objects of historical memory and identity of the Ukrainian people. **Conclusions.** The documents of the Fond № 73 «National Commission for the Return of Cultural Property to Ukraine (1992–1999), the State Service for Control over the Transfer of Cultural Property Across the State Border of Ukraine (2000–2011)» have considerable scientific and source information potential.

Key words: National Commission for the Return of Cultural Property to Ukraine; State Service for Control over the Transfer of Cultural Property Across the State Border of Ukraine; collection; lost sights; restitution.